

Klára Kováčová-Kohnová

Életrajz

Az interjú kellemes környezetben, egy szépen ápolott, gondozott érsekújvári panellakásban készült. A néni egyszerű, dolgoz hétköznapijaira és gyerekkorára nem minden nosztalgia nélkül emlékezett. Élénken felidézte a szülői házban együtt töltött ünnepeket, a közös vacsorákat. Éles vonalat húzott a háborús élmények és a gyerekkori évek között, ez az ellentét a háború utáni korszakban már nem annyira szembeötlő. A koncentrációs tábor maradandó nyomot hagyott egészségén, aránylag fiatalon, negyvenkét éves korában leszázalékolták. A néni jelenleg a lányával él közös háztartásban, megértésben.

A dédszüleimre nem tudok visszaemlékezni, sőt a nagyszüleimre se, mert mikor én megszülettem, már csak egy nagymamám élt. Otthon haltak meg. Az egyetlen, akit ismertem, az anyai nagymama volt. 1926-ban születtem, ekkor már csak ő élt.

Az anyai nagymama, Laufer Mina, született Smatana Mina nagytapolcsányi származású volt [Nagytapolcsány – nagyközség volt Nyitra vm.-ben, 1891-ben 4200 szlovák, német és magyar, 1910-ben 6400 szlovák, magyar és német lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, királyi közjegyzőség, adóhivatal). A Nyitra-völgy kereskedelmének és iparának gócpontja volt, élénk vásárokkal; a 20. század elején cukorgyár (720 munkás), szeszfinomító, tápszírgyár, likőr- és seprőgyár, téglagyárak és parkettgyár volt a településen, valamint polgári fiú- és leányiskola. Trianon után Csehszlovákiához került, lakóinak száma 1919-ben 7000 fő volt. – A szerk.]. Nem tudott magyarul, de németül és szlovákul folyékonyan beszélt. Azért megtanult magyarul is, olyan helyesen beszélt. Nem mi tanultunk meg tőle szlovákul, hanem ő tanult meg tőlünk magyarul. Nagyon szeretett bennünket. Aranyos egy ember volt. Sok problémával küszködött az életben, fiatalon ment férjhez. Azt hiszem, tizenhat éves lehetett. Az édesanyám szokta mesélni, hogy nagyon sokáig nem volt család, aztán egyszer csak egymás után jöttek a gyerekek, talán tíz év házasság után. Ernő, Simi, Margit, Bella és Irma, az édesanyám. Öt gyermeke volt, és a nagypapám, Laufer Mór, szegény, korán meghalt. Laufer Mór pék volt. A kemencénél dolgozott, lement a pincébe szódáért, és megfázott. Hirtelen tüdőgyulladást kapott, és ebben, szegény, elment.

Nagymama öregkorában az egyik lányával és annak családjával élt egy kis házban, két szoba és konyhában. Bent volt a kemence. Rendes pékség volt. Nem volt az akkor nagyon jó mód. Küzdöttek az emberek azért, hogy éljenek. Éjjel dolgoztak, és reggel már a háti kosarakban, kroszláknak hívták, vitték a kis süteményeket az üzletekbe vagy a házhoz. Lehet, hogy volt ott valami inas is. A nagypapa halála után a nénim vezette a pékséget.

Gyakran szoktunk eljárni a nagymamához, hiszen közel laktunk egymáshoz. Nagyon szeretett, engem úgy hívott, hogy Klaričko. Klári vagyok, és ő elnevezett Klaričkónak. Nagyon szeretett. Én voltam a legfiatalabb az unokák között. Boldog volt, mikor ott voltunk. Fájtak már a lábai, és szomorú is volt, mert aránylag fiatalon elvesztette a férjét.

Nagymama rendesen öltözött, akár az akkori asszonyok. Parókat nem hordott, de állandóan fődött fővel járt. Egy aranyos, szolid asszony volt. A flancot és a divatot nem ismerték annyira. Lehet, hogy akadtak egyesek, például a földbirtokosok, akik másképp öltözködtek, de mi nem. A háztartása kóser volt.

Az apai nagyszülők a Weiszék voltak, Weisz Mihály és Hopper Cecília. Nagymama Galántáról származik. Ő szlovák volt, nem tudott magyarul. Nagyapa kétszer nősült, mert az első felesége meghalt. Én ezeket, szegényeket, már nem ismertem, így nem tudok róluk semmi közelebbit mondani.

Apukámat Weisz Józsefnek hívták. 1893. december hatodikán született, Mikulás napján. A faluban, Csúzon üzlete volt. A mamuska is segített neki, mert kettőnek is kellett ott dolgozni. Szombaton az üzletet csukva tartottuk [lásd: szombati munkavégzés tilalma], sőt nekünk volt egy néni, aki a tüzet rakta szombaton és ünnepnapokon [Lásd: sábesz gój]. Pénteken, amikor jött a szombat [A zsidó szombat péntek este, az első csillag feljövetelével kezdődik, és szombat estig, az első csillag feljöveteléig tart. – A szerk.], becsuktunk. A téli időben korábban, nyáron pedig később.

Apuka egy komoly, olvasott ember volt. Nagyon igazságos, jó, de egyúttal szigorú is. Valakinek kellett annak is lennie, mert a mamuska inkább mindent megengedett. Mikor vittem a csokit az üzletből, csak kiabáltam: „Mamuska, vittem egyet!” „No megállj, megmondlak az apádnak!” Dehogyan mondott meg. Szigorúnak is kellett lennie. Soha meg nem ütött bennünket [apuka]. Elég volt, ha nézett, mert tekintete, az volt.

Az egész életében és viselkedésében igazságos volt. Nagyon-nagyon szeretett adni. Nagyon sokat. Szeretett segíteni a testvéreinek, akiknek még annyijuk sem volt, de még az idegeken is. C'doke geber [jiddis: 'jótékony, adakozó' ember] volt. Úgy mondják azt. Rendes, nagyon rendes ember volt. Szeretett olvasni, de annak ellenére nem volt otthon sok könyvünk. Inkább kölcsön szedtük venni. Sok mindent olvasott, de a pár komoly regény között biztos akadt egy-két ponyvaregény is. Szerette a Jókai Mór-t. Mi, gyerekek nem szerettünk annyira olvasni. Nem is volt bennünk az a vonzalom a könyvekhez. Annyira nem. Most, hogy idősebb vagyok, akkor már inkább olvasok.

Anyukám, Laufer Irma 1896. december tizenharmadikán született. Anyukám csendes, finom, nagyon jó lelkű ember volt. Csak nyolc elemi-t végzett [Bizonyára elemi iskolát (népiskolát) végzett, vagyis hat osztályt. – A szerk.], abban az időben más nem is volt. Nem dolgozott, épp csak az apukám üzletében kisegített, és hát ott volt a háztartás és a három gyerek. Az első volt egy fiú, aki szegény elment, nem tudom, hány hónapos korában. Aztán volt a nővérem, Erzsi 1921-ben született. 1924-ben a Zsuzsi, és 1926-ban megszülettem én.

Szüleim a rokonokkal nagyon jó viszonyban voltak. Gyakran találkoztunk, pláne mi, gyerekek, mert a szülők jobban voltak elfoglalva. Pláne szombaton összejött a család. Minden évben eljöttek a pesti rokonok is. Előfordult, hogy mi is elutaztunk oda, de inkább ők jöttek. Mamuskának három lánytestvére és két fiútestvére volt. Édesanyám testvérei mind ottmaradtak, a gyermekeik közül is csak némelyik jött vissza.

Legidősebb volt Blum Gyuláné, született Laufer Bella. Csúzon laktak. Három családja született, két fiú és egy lány. A hároból egy él Izraelban, az Árpád. A lány már férjnél volt. Volt egy nyolc hónapos gyereke, úgyhogy egyenesen vitték őket a gázba. A két fiú visszajött, az egyik már

meghalt, aránylag egész fiatalon. Nagyon hirtelen. Árpádnak hét gyermeke van, és nem tudom, hány unokája.

Margitnak Gürtler Jenő volt a férje, szintén Csúzon éltek. Volt egy fiuk, aki visszajött, de már sajnos az se él. Laufer Ernő és felesége, Ganz Jolán se jött vissza. Érsekújváriban éltek, pékségük volt. Csak az Ernő fia jött vissza, a lány sajnos a családjával együtt ottmaradt. Laufer Simi és a felesége, Etus se jött vissza. Egy lánya élte túl a háborút, most Angliában él.

Az apuka nagy családból származott, mert voltak ott édestestvérek is és mostohatestvérek is. Gondolom, hogy a legidősebb volt Schwarzstein Berta, született Weisz Berta. Budapesten éltek. A férje hitoktató volt, de az is, szegény, aránylag fiatalon meghalt, nem is ismertem őt. Három gyermeke született, Zoli, Imre és Rozália. Rózsival találkoztunk kétszer a lágerban. Berta néni túlélte háborút, nem deportálták. Aztán kimentek Izraelba, és ott meghalt. Utána volt a Weisz Helén, Weisz Róza. Az a három nő. Akkor jött a Weisz Móríc és Weisz József. Az volt az édesapám. No és aztán az unokatestvérek jó néhányan. Pesten is voltak sokan.

Weisz Helén férjhez ment Patak Gyulához, Budapesten. Ő már Pataknak született, a szülei magyarosították a nevüket. Négy gyermekük született, Gizus, Árpád, Vilma és Teréz. A három leány túlélte, őket nem deportálták, bujkáltak Pesten. Árpád már akkor nem élt, mert az történt, hogy síelni ment, eltörött a síléc és a lába is. Meg kellett drótozni, szegény, vérmérgezést kapott, és belehalt. Patak Gyula házmester volt. Helén és a férje túlélte a háborút.

Weisz Rózát nem nagyon ismertem, mert ő már egy idős lány volt. Nem is volt férjnél.

Weisz Móríc bácsi Kéménden lakott, lovakkal kereskedett [Kéménd – nagyközség volt Esztergom vm.-ben, 1891-ben 1700, 1910-ben 1800 lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Elvett egy kéméni Neuház lányt, Helén volt az is. Neuház Helén volt a felesége. Hat gyermekük volt. Lacika, de az nem volt kint sehol, mert beteg volt, és bekerült egy intézetbe. Akkor volt még Weisz Irén, Weisz Pali, Weisz Tibor, Weisz Nándor és Weisz Mancsi. Csak két fiú jött vissza. Weisz Pali, ő Léván élt, és Weisz Tibor, ő kint él Izraelban a családjával. Többi senki, a szülők se.

Dubníkon, Csúzon éltünk [Csúz – nagyközség volt Komárom vm.-ben, 1891-ben 2000 magyar, 1910-ben 1900 magyar és szlovák lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Nagyon szép hitközség volt ott, több mint száz zsidóval. Ortodox jellegű volt, csak egy család nem volt kóser, az állatorvosék, Neumannék. Ők már akkor is megették a sertést. Nagy hitközség volt, úgyhogy volt ott rabbi, sakter, kántor, elnök és a sámesz, a templomgondnok. Szép zsinagógánk volt, csak sajnos tönkretették a háború alatt. A háború után is, mert a házba, ahol rabbi lakott, beköltözött egy férfi, aki a zsinagógát arra használta, hogy ott libát tömött, és ilyesmit csinált. Hát ez nagyon csúnya dolog.

Nagyon szép és összetartó hitközség volt. Például Purimkor olyan volt ott a szokás, hogy színdarabot [Purimspiel] játszottunk. A gazdálkodók részére volt egy dohányyszárító, de Purim idején már nem volt ott dohány. Ott gyorsan színpadot emeltek, összeverték deszkákból, és azon szerepeltük. Boldogok voltunk, de a szülők is, hogy mit tudnak ezek a gyerekek. Ez volt egy ilyen örömnép, a Purim.

A Hanuka szintén egy örömnép volt. Akkor esténként ellátogattunk egymáshoz, és voltak ilyen játékok, mint az „Ember, ne mérgelődj” és a trenderli, ez a pörgettyű. Olyan hangulatos és jó volt. Cukorka, mogyoró vagy dió volt a tét.

Szükesz ünnepekor sátrort építettünk az udvaron ilyen ponyvaféléből. A sátrort kidíszítettük lampionokkal, színes papírba becsomagolt dióval. Nagyon kedélyes és szép ünnep volt. Akinek nyitott verandája volt, mint például a rabbiházban, azt felnyitották, és ott tartották. Akadtak nagyon vallásos emberek is, még vallásosabbak voltak, mint én, azok minden ételt a sátorban fogyasztottak. Én is vallásos voltam, de nem fogyasztottam ott az ételt. Azok nyolc napig csak a sátorban étkeztek, a reggelit, az ebédet és a vacsorát is ott fogyasztották. Az édesapám is csak a sátorban evett, de én nem, csak egyszer-kétszer. Szükeszkor van ez a lülav és etrog, amivel imádkoznak. Evvel szoktunk mindennap imádkozni reggel. Olyan, mint a citrom. Egyszer az egyik felével kell, utána megfordítani, és avval. Van hozzá egy olyan kis rövid ima. Ez volt a sátoros ünnep.

Az újév [Ros Hásáná] az egy tradíció volt. Az ünnepi asztalon húsleves volt és becsinált hús. Nagyon szép volt minden. Az asztalról nem hiányozhatott a méz, hogy édes legyen az élet. De a mézet nem kanakkal, hanem úgy kellett tenni, mint amikor pénteken este és az ünnepekkor áldást mondanak a kenyérre vagy a bárheszra. Az le van takarva [A bárheszt rituális okokból fedték be az ún. kenyértakaróval – lásd: kettős kenyér. – A szerk.], és elmondják az áldást. Így van megkezdve a vacsora. Mindenki kapott egy darabot, és azt belemártottuk a mézbe újévkor.

Jom Kipur is nagyon szép és hangulatos volt, de koplalni kellett. Mi, gyerekek jól éreztük magunkat a templomudvarban. Kimentünk, játszottunk, aztán felmentünk a szülőkhöz megkérdezni, hogy hogyan böjtölnek. A férfiak lent voltak, a nők pedig fönt [Az ortodox zsinagógában a nők nem vegyülhetnek a férfiak közé, különválasztott hely (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.]. Megkérdeztük, hogyan telik a böjt, hogyan érzik magukat. Szép gyerekkor volt ez. Akkor nagy tiszteletet élveztek a szülők a gyerekektől. Egybe tartott a hitközség, szorosan. Jóformán egy ember volt mindenki.

Pészah idején a nagytakarítás rendesen folyt. Mindent ki kellett tisztítani. A lisztet, kenyérmorzsát utolsó nap előtt összeszedni, és egy fakanálra rákötni [Lásd: homecolás; hagyományosan egy fakanálra kell felsöpörni a hamecet, majd a fakanalat és a morzsákat együtt bekötni egy rongydarabba. – A szerk.]. Söprű is volt hozzá, hogy mindent kisöpörjön az ember. A sakter fia járt házról házra, és ezt összeszedte. Ami az üzletben volt, arra kötöttünk egy szerződést [lásd: szerződés a hamec eladásáról], hogy átadom XY-nak ennyi és ennyi időre ezeket a dolgokat. Aláírtuk, és mikor elmúlt az ünnep, akkor visszaadta.

Ha tiszta volt a fal, akkor Pészahkor nem szoktunk festeni, de akik nagyon vallásosak voltak, azok még a zsákokat is kimosták. Az edényeket is kicseréltük. A pészahi edény lekerült a padlásról, és a hétköznapi ment a helyére. Amikor elmúlt az ünnep, visszahoztuk. Szédereste anyuka finom gombócós levest főzött. Általában akkor több krumplit és húst fogyasztottunk. Volt, mikor tarhonyát ettünk, mert azt maceszlisztből is lehetett csinálni. Persze nagy változatosság nem lehetett, mert akkor bizonyos dolgokat nem lehetett használni. Minden nagyon finom volt. Mi, gyerekek másnap megkérdeztük egymástól, hogy hány gombócot ettél meg. Persze az egyik túl akart tenni a másikon. Olyat is mondtak, ami lehetetlen volt. A szédereste gyönyörű volt. Az asztalra szédertál került a reszelt tormával, almával és dióval. Persze, egy darabka sült hús se

hiányozhatott a főtt tojással. A leves előtt mindenki kapott egy tojást, amire a rituális szerint sós vizet kellett önteni. Akkor általában így volt a családoknál. Mindenki saját maga ülte otthon a szédert. Csak most van úgy, hogy például Pozsonyban közöset csinálnak. Azt csak most, a háború után vezették be, mert kevesen vannak az emberek.

A szombat bejövetele előtt elvittük a baromfit a sakterhoz. Az szépen levágta, és szárazon meg kellett tisztítani. Nem volt szabad leforrázni. Addig nem kaphatott forró vizet, míg nem volt kikóserolva. A baromfi megtisztítása után jött a fölbontása. Utána vízbe kellett áztatni egy órára, hogy a vér kifolyjon, mert a zsidóknak vért enni nem szabad. Az áztatás után a húst egy deszkára tették [A deszkának ferdén kellett állnia, elősegítendő a vér kifolyását a húsból. – A szerk.], amit direkt arra használtak, és besózták a húst. Mikor ez megvolt, le köllött háromszor öblíteni [De az öblítés előtt legkevesebb egy órán át kellett a húst besózva tartani. – A szerk.]. Akkor volt rendben, kóser. A kacsa máját, először rá kellett tenni a parázsra [Miként a nem friss, három napnál korábbi vágásból származó húst is. – A szerk.], és utána lehetett csak megsütni. Például ha liba és kacs volt vágva, mert abból gyűjtöttük az egy évre való zsírt, akkor azokat a mamuska szokta otthon megtömni. Kitömte őket otthon, úgyhogy az nem került annyiba. Nagyon ügyes keze volt, ügyesen megcsinálta. Elvitte, és levágatta. Mikor Érsekújvárból laktunk, ott élt egy sakter, aki nem ette meg a libát azért, mert ha tömték, azáltal kínozták [Vagyis a sakter komolyan fogta föl hivatását: neki ugyanis a rituális vágás – sehta – előírás szerinti elvégzésekor mindent el kell kerülnie, ami a goromba bánásmódra utal, vagy ami az állatnak a legkisebb sérülést is okozza, az állatot nem szabad megsebesíteni, tilos kínozni. – A szerk.]. Ezért nem ette meg, de ez nem volt jellemző mindenkire. Nem egy bigott ortodox akadt Csúzon, aki megette.

Pénteken megdagasztottuk otthon a bárheszt, de péknél sütötték, a sóletot úgyszintén. A sóletot estefelé elvittük a pékhez. Berakta a kemencébe, és másnap, szombaton déltájt mentünk érte. Addig ott sült a kemencében. Csodálatos volt, mindig szombaton ebédre ettük. Főleg nyáron, mert szombaton nem szabadott az ételt melegíteni, és akkor az forró volt. Péntek este húsleves volt, becsinált hús és kalács [Bárhesz, ami nem édes tésztából, vagyis nem kalácstésztából készül. – A szerk.]. Az édesanyám elkészítette a gyertyákat, az asztalt. Az édesapám elment a templomba, akkor meggyújtottuk a gyertyát [lásd: gyertyagyújtás]. Amikor hazajött, akkor fogyasztottuk a vacsorát. Az apuka elmondta az áldást. Az én férjem is, szegény, mindig ő mondta. Most én csinálom, ahogy tudom. Nem úgy, mint ő, de iparkodom.

1926-ban születtem, Csúzon harmadik gyermeknek. Normálisan éltünk, mint az akkori családok. Nem voltunk földhözragadt szegények, mert a mindennapi, az megvolt. Szegény apám még abból is adott. Úgy mondhatom, hogy ha nem is lehetett annyira, még akkor is adott, a családja rovására is. Mégsem nélkülöztünk. Nem jártam óvodába, az anyuka vigyázott rám.

Hatéves koromban beléptem az iskolába. Míg nem jöttek be a magyarok 1938-ban [lásd: első bécsi döntés], addig zsidó iskola is volt Csúzon. Magyar volt a tanítási nyelv. A faluban volt még külön katolikus iskola és külön református iskola is. A református iskola egy idő után megszűnt, mert nem volt elég diák. Így likvidálták. A reformátusok fele a zsidó iskolába jött, a másik fele pedig a katolikus iskolába ment. 1938-ban bezárták a mi iskolánkat is, mert a tanító néni pozsonyi volt, már nem járhatott Csúzra. Csúz Magyarországhoz került, Pozsony pedig a Szlovák Államhoz [Csúz valóban 1938 novemberében került vissza átmenetileg Magyarországhoz, de az önálló Szlovák Államot, amelynek a fővárosa Pozsony lett, majd csak 1939 márciusában kiáltották ki. Lásd:

Szlovákia (1939–1945); Cseh–Morva Protektorátus]. Akkor mi is átmentünk a katolikus iskolába. Tizenkét éves voltam akkor. Utána még két évet járhattam a katolikus iskolába.

A zsidó iskolában a tanító néni pozsonyi volt, de nagyon szépen beszélt magyarul, szlovákul és németül. Popper Bedřichának hívták, de mindenki Fricinek szólította. Bábel Sándorhoz ment férjhez, aki mérnök volt. Pozsonyban élt. A tanító néni járt utána Pozsonyba. A tanító néninek volt egy szobája az iskola épületében. Azonkívül még ott lakott az iskola gondnoka is. Egy zsidó családnál kosztolt, biztos fizetett azért.

A zsidó iskolában csak egy osztály volt. Egy helyiségben voltak az elsősök az idősebbekkel. Végig ő vezette. Nem volt könnyű dolga. Nem tudom már sajnos megmondani, hányan voltunk egy osztályban. De ha úgy veszem, akkor csak a sakteréknál volt tíz gyerek, de abból már kettő vagy három nem járt iskolába. Mindenkivel külön kellett hogy foglalkozzon. Azután még volt nekünk külön héber tanítónk. Oda egyszer egy héten jártunk, hogy megtanuljuk az imát, az olvasást és a héber írást. Mikor az volt, akkor a délutáni imát el kellett mondani. A tanító szigorú volt. Az első tanító Donáth Salamon volt, a második pedig Lauer Lipót. A háború után találkoztam vele Budapesten. Ő is kivándorolt Izraelba, és mit ad az Isten? Az én férjem elment Izraelba. Hajóval ment, a nagybácsija küldte neki a jegyet. Volt ott egy barátunk, csúzi fiú, aki szintén már nincs az élők sorában, és az elvitte őt egy kibucba. Ez a Lauer Lipót ott dolgozott mint szakács. Megismerkedett a férjemmel, és mondta, hogy valamikor ő volt a Klárinak [azaz az interjúalany] a héber tanítója. Nagyon örült neki, de már meghalt, szegény. Lassan elkopunk már a régi ismerősök...

Két nővérem van. Az idősebbik, Erzsi 1921-ben született, Csúzon. Erzsi nagyon jó gyermek volt, szorgalmas. Szeretett varrni, ki is tanulta Érsekújvárbán a varrást és Budapesten a szabást. A magyarok alatt ment férjhez, Gleizner Bélához. Kürtön laktak [Kürt – nagyközség volt Komárom vm.-ben, 1891-ben 2500, 1910-ben 2800 magyar lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került (az első bécsi döntést követően átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott), ma Szlovákiában van. – A szerk.]. Mikor a férje munkaszolgálatos lett, volt neki szülése, de sajnos meghalt a gyereke, mert az egy vesegörccsös szülés volt. Vagy megmentik az anyát, vagy a gyereket. Amikor deportáltak bennünket, már nem volt családja. Meghalt a komáromi kórházban. A háború után visszament Kürtre, megörökölte a férje házáat, mert senki a családból nem jött vissza. Amikor egy kicsit összeszedte magát, nyitott ott egy üzletet. Nem tudom, mennyi idő után férjhez ment Braunfeld Sándorhoz. Egy gyermeke született, Tibor. Mikor Érsekújvárbán laktunk, mindig összecseréltek bennünket. Állítólag annyira hasonlítottunk egymásra. Ő a tejcsarnokban dolgozott, és mindig állígtattak az utcán, és érdeklődtek valami iránt. Mondom, én nem az vagyok, az a nővérem, aki ott van. Igen, mert ennyire hasonlítottunk.

Zsuzsi, a másik nővérem 1924-ben született. Nagyon jó gyermek volt, talán ő volt hármunk közül a legjobb. Mikor az iskolába mentünk, mindig métáztunk. Én jártam korcsolyázni is. Összejöttünk mint gyermekek. Játsoztunk, szórakoztunk egymással. Mindenkinek megvolt a saját korosztálya. A nővérem, Erzsi azt szokta mondogatni: „Kicsinyek, tessék félre menni tőlünk. Mi nagyok vagyunk, ti meg kicsinyek! Persze kíváncsiak vagytok, hogy mit beszélnek a nagyobb lányok!” Nagyon, nagyon szép gyermekkor volt, ha így most idézem. Hát igen, csak aztán jöttek a szomorú dolgok.

Mikor bejöttek a magyarok 1938-ban, akkor bizony már küzdeni kellett a megélhetésért, mert elvették az üzletet. 1938-tól 1944-ig valamiből élni is kellett, és ami áru volt vagy készlet, az már

elkopott. Rá voltunk kényszerítve arra, hogy dolgozni járjunk, hogy meg tudjunk élni. Ki mit talált. Már csak hárman voltunk, mamuska a testvérem és én. A nővérem már Kürtön volt férjénél, apuka pedig beteg volt.

A falubeliek az ablakainkat betörték, akadtak ott is nyilasok. Betörték az ablakainkat, bizony. Nem csak nekünk, sokunknak. Ez már abban az időben történt, amikor bejöttek a magyarok, akkor már elkezdődött. 1938-tól az emberek mintha megfertőződtek volna. Addig is létezett antiszemitizmus, de nem mutatták olyan nyíltan. Akadtak azonban rendes emberek is köztük. Nagyon nagy segítség volt, amikor hazajöttünk, hogy az egyik szomszédnál aludhattunk. Nagyon rendes volt, és közben a bátyja volt a legnagyobb nyilas. Úgyhogy amikor vége lett a háborúnak, akkor ő elmenekült Magyarországra, és más néven élt ott. Talán tíz éve, hogy meghalt, akkor elhozták Csúzra eltemetni a felesége mellé. Megadta neki a rokonság a tiszteletet, de nagyon-nagyon rosszat csinált. Már úgy kiabálta a bácsimnak: „Gürtler, Gürtler, nemsokára jön a Hitler!” [Nagy]Surányban élt egy férfi, aki valamikor a nagynénémnél, Csúzon péksegéd volt [Nagysurány – nagyközség volt Nyitra vm.-ben, 1891-ben 4600, 1910-ben 5200 szlovák, magyar és német lakossal. (A községben nagy cukorgyár működött, a 20. század elején 1020 munkással.) A trianoni békeszerződéssel Csehszlovákiához került, lakosainak száma 1919-ben 7000 fő volt. (Az első bécsi döntést követően, 1938-tól Nagysurány átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. Az 1941-es népszámlálás idején a lakosok 9%-a – 563 fő – volt zsidó.) Ma Szlovákiában van. – A szerk.]. Ott élt [Nagy]Surányban, és az adott kenyeret a családuknak. Azoknak is meg nekünk is. Nem nyíltan, mert hát neki is... egy ideig, mikor ott voltunk [a (nagy)surányi gettóban].

Csúzon a Gürtler nagynénim és a férje kivételezettek voltak, így hozzájuk vittük elrejtetni a dolgainkat. Azt hittük, hogy őket végképp nem viszik el. Még a gettóba is eljött a néni utánunk fölpackolva. Hozott mindenféle dolgokat. Egyik nap aztán egy jó ismerősük megmondta nekik: „Gürtler úr, készüljenek fel, hogy magukat is el akarják vinni!” Ekkor önszántukból elmentek Pestre, és ott a nagybácsim szerzett nekik egy helyet, ahol bujkáltak. De most mi történt: szegények bujkáltak, de egy nyilas megismerte, és feljelentette őket. Elvitték őket is. Szegények, nem is jöttek vissza, ők, akik kivételezve voltak. Hát igen. Ottmaradt nekik is minden, meg a mi dolgaink is.

Mikor bejöttek a magyarok, bevezették a jegyrendszert [lásd: Jegyrendszer Magyarországon (1940–1951)], de azokból a jegyekből, amit a család kapott, abból nagyon nehezen tudtunk megélni, azért is kellett dolgoznunk. Egész fekete liszt volt. A selyem szitán akár fél napig is kellett szitálni, hogy egy kenyérre való legyen, ne legyen benne korpa. A Gürtler nagynénim, akik utólag mentek el, az valahogy hozzájutott a szacharinhoz is, abból adott nekünk is.

1944-ben elvitték az apukámat. Szombati nap volt. Már korán reggel kopogtak az ajtón. Szokatlan volt. Kinyitottuk az ajtót, és megjelenik egy „drága”, nem messze lakó ember, majdnem szomszéd. Jött a kakastollasokkal [vagyis a csendőrökkel], megmutatni, hogy hol élnek zsidók. Nem emlékszem, hogy volt már akkor velük német, vagy csak a községházán... Szóval jöttek, és ő tolakodott előre, de a csendőrök hátra tolták. Elvitték az összes férfit, akit otthon találtak. Nem tudtunk semmit, csak azt, hogy menniük kellett. Szaladtam az orvoshoz, kértem egy igazolást, hogy milyen beteg az apám. Befizettem, amit kellett. Futottam a községháza udvarába, hogy ott átadom ezt a papírt a németeknek. Bementem, és ezek az emberek, a zsidó férfiak és a kommunisták fal felé álltak fordítva. Te jó Isten, mi van? Mi történt? Ezt nem volt szabad nekik! A

szegény apám mondta, hogy a hangomat hallotta, mert aztán találkoztunk. Hallotta a hangomat, hogy ott vagyok, de nem fordulhatott meg. És én mondtam, hogy az édesapám beteg, hoztam orvosi igazolást, de semmi, semmi... Felrakták őket a teherautókra, a rabbitól kezdve mindenkit, aki éppen otthon volt, és elvitték. Sokáig nem is tudtunk róluk. Újból találkoztunk, mielőtt minket elvittek a gettóból, őket hozták oda. Alig lehetett a saktert és a rabbit megismerni a szakálluk nélkül... Lenyírták őket.

Apuka aránylag fiatalon agyvérzést kapott, de annyira felépült, hála az Istennek, hogy csak az maradt vissza neki, hogy kicsit biccentett a lábára. Szerencsére nem vette észre a Mengele, és átment a szelektáláson. Különbösen kegyetlenül nézték. Akinek pattanás vagy valami kiütés volt, az... Szörnyű dolgokat csináltak. De viszont elvitték őket Dachaubá. Ott munkára jártak, ezt csak egy ismerős bácsi, aki vele volt, mesélte, hogy feltörte a cipő a lábát, és vérmérgezést kapott. Abba halt bele. Így mondta a bácsi, mert értesítést nem kaptunk.

Nemsokára, ahogy elvitték a férfiakat, minket is összeszedtek. Legelőször elvittek minket Csúzról szekereken Surányba, gettóba [A nagysurányi gettóról van szó, ahova az Érsekújvár és Tardoskedd környéki zsidókat költöztették. Június 5. után a gettót kiürítették, és bevagonírozásra Komáromba vitték át az embereket. – A szerk.]. [Nagy]Surányban voltunk, nem is tudom, hány hétig, talán hat hétig. Szóval mikor ott voltunk, akkor kicsit nagyobb volt a gettó, de aztán mindig szűkítették, többet és többet tettek egy szobába. A helyzet kezdett embertelenné válni már ott is. A mosakodás... Ilyen privát házakban voltunk elhelyezve. Kiürítettek egy bizonyos utcasort. Itt tudtuk meg, mi történt az apukával, mert őket is odahozták. Komáromban voltak, ahol elég rossz bánásmódban részesültek. Minket aztán két nap múlva vagy másnap bevagoníroztak, és vittek a komáromi monostori erődbe. Azt hiszem, onnan lőhettek ki, mert olyan ablakok voltak ott, amin másztunk be és ki. A földön körülbelül öt centi vastagon volt a por, és abban feküdtünk. Volt ott lepedőféleség, de kegyetlen volt. A Dunára jártunk ki mosakodni, vagy aki akart, fürödni. Persze csendőri kísérettel, kegyetlen volt, kegyetlen bánásmód volt...

Komáromban még főzhettünk is valamit. Akadt még egy kis liszt, olaj vagy zsír. Mamuska a lisztből bekevert egy tésztát, és megsütötte. Elnevezte monostori szeletnek. Nagyon finom volt az akkor, de lehet, hogy azóta se olyat nem ettem... Az jobb volt, mint a lángos, amit most eszek vagy egy szelet tortánál, mert már akkor nagyon éhesek voltunk.

Komáromból egyenesen Birkenaubá vittek. Mikor kiszálltunk a vonatból, búcsúzkodni akartunk. Azt mondták, hogy majd másnap találkoztok. Nem volt rá idő. A szegény apámnak a kabátja véletlenül benn maradt a vonatban. Szegény jó anyám ment érte. Dehogy, majd mindent megkaptok. Más ruhákat kaptunk. Biztos azokból, amiket magunkról levetettünk, csak nem a sajátunkat. Akinek rövid kellett, az hosszút kapott, és fordítva. A Bella néni, aki a lányával és az unokájával ment, azt mondta, mert már szagokat éreztünk, és lángokat láttunk: „Atyaisten, hova hoztak minket! Innen nincs visszaút!” Hát igaza volt. Neki nem volt visszaút. Kevésnek volt visszaút. Nagyon kevésnek.

Egy nagy véletlen volt, hogy az anyukámat a Mengele nem küldte a gázba. Véletlen. Véletlen, mert ő már akkor negyvennyolc éves volt, és az már a németeknek sok volt. Kicsit már őszült, de hála az Istennek, nem vette észre vagy... Ez egy véletlen volt, mert nagyon sok fiatalabbat is bevitték a gázba. Úgy volt a kezében a pálca – ide, oda. Utána meg kopasz volt, mert mindjárt, ahogy megérkeztünk, bementünk a fürdőbe, és minden szőrzetet levettek. Az édesanyám élt, a lágerből visszajött a három lánytestvér és ő. Elejétől a végéig a Jóistennek a jóvoltából együtt maradtunk,

mindenhová együtt raktak minket, ugyanis több helyen is voltunk egy év leforgása alatt.

Először Birkenauban érkeztünk, utána onnan elvittek minket Krakkóba. Krakkó külvárosában egy kőbányában dolgoztunk [Minden bizonnyal a kraków-płaszówi koncentrációs tábor kőbányarészlegéről van szó. Lásd: Kraków-Płaszów. – A szerk.]. Krakkóban hatalmas nagy farkaskutyák és hatalmas katonanők vártak bennünket, jó hangos szóval. Kőbányákban dolgoztunk, nem lent, hanem a kitermelt köveket kellett hordani. Jó nehezek voltak. Mindig kiabáltak: „Grosse Sterne nehmen, grosse Sterne nehmen...” [Nagy köveket vigyetek (német).] Szegény mama, az olyan rafinált volt, azt mondta: „Vigyetek egy kicsit és egy nagyot. Az úton a nagyot tegyétek le, és a kicsit vigyétek!” De hát nem mertük megtenni, mert nekik mindenhol volt szemük. A mamuska megcsinálta.

Egyik alkalommal köveket hordtunk, máskor pedig téglákat láncoltunk. Egyszer sorba állítottak bennünket. Fölvonult a legnagyobb német, a kommandoführer, vagy nem tudom, mi volt az. Ott az egyik villában lakott. Mindig fehér lovon járt, és ellenőrizte, hogy hogyan dolgozunk. Volt nekünk egy kápónk, az tudta már, hogy jön, és elkezdett szíjjal csapkodni, és kiabálta: „Los, Los! Arbeit!” Mikor odaért, akkor én is azok közé tartoztam, akik egy jó nagy pofont kaptak. Meg kellett neki mutatni, hogy milyen szigorú, és hogy hogyan bánik velünk. Az volt az atyaúristen, a fehérlovas. Úgy hívtuk, hogy fehérlovas. Az sorba pofozott. Megtörtént az is, hogy ráuszították egy nőre a kutyát. Kiharapta a mellét. Ez volt Krakkó. Ott nagyon kegyetlen dolgok történtek. Egy celappell [‘zahlappell’, létszámmellenőrzés] alkalmából... – azt mindig hajnalban tartották és számolták, hogy meg vagyunk-e, nem tudom, minket nagyon vigyáztak, de akiket a gázba küldtek, azokról ugyan kinek számoltak be? – ez a fehérlovas kiadta parancsba a lagerältesteinek [lásd: blockälteste], az egy lengyel zsidó nő volt, hogy a magyar letartóztatottakkal nincs megelégedve, és ha még egyszer ez előfordul, akkor megtizedelnek minket. Ez azt jelentette, hogy minden tizediket lelövik. És akkor a némelyek elkezdtek ideszaladni meg ugrálni, hogy nem akarnak tizedikek lenni. Pedig nem tudhatták, hogy honnan kezdik számolni, balról vagy jobbról vagy a közepétől. Azt mondta, hogy a magyar letartóztatottakkal, de mi nem voltunk letartóztatottak, hanem heftlinge. Az még rosszabb.

Krakkóból megint visszavittek minket Auschwitzba. Az egy kicsit külön volt, mint Birkenau, annyiból, hogy volt ott víz, jobban lehetett ott tisztálkodni, és nem a földön feküdtünk, hanem priccseken. Persze minden nélkül. Különben másban nem volt annyira különös. Amikor visszahoztak bennünket, újból szelektálás. Már mi is úgy voltunk, hogy megyünk a krematóriumba. Kitolattak minket a mellékvágányra. Egész éjjel ott voltunk, mert közben behozták a többi friss zsidóságot Belgiumból. Ekkor megint felállítottak a celappellra, szelektált a doktor úr. Hát akadt, akit balra tettek. Az volt az érdekes, hogy nem kaptunk semmi ruhaneműt, semmit. Mint a heringek, úgy voltunk összepréselve. Egész éjszaka ott maradtunk. Sötét volt. Volt ott egy nő, aki megőrült, elkezdett sikoltozni meg kiabálni. Hát nem csoda, olyan sokkot kapott szegény, de aztán azért rendbe jött. Nem lett elmebeteg, inkább olyan sokkszerű dolog lehetett. Egyszer csak olyan fekete öltözékű, lefátyolozott személyek érkeztek oda. Nem tudtuk, kik azok, avval is fokozódott a félelem. Másnap aztán vittek a fertőtlenítőbe, hogy mosakodjunk meg. Ruháneműt adtak, és megmondták, hogy melyik barakkba megyünk. Azért álltunk meztelenül a sínen, mert úgy volt, hogy bevisznek a gázba, de valaki másokat vittek helyettünk. Állítólag azok helyére kerültünk. Ilyen volt a véletlen. Kellemetlen, borzalmas érzésünk volt, hogy így álltunk ott meg minden. Ez augusztusban történt. Hát ez valami kegyetlen volt. Összepréselve álltunk, és futkostak ezek a

lefátyolozott emberek.

Auschwitzban találkoztam a budapesti unokatestvéremmel. A villamoson kapták el. Pestről azért vittek ki zsidókat, de őt csak véletlenségből. Kérték a jeggyűrűjét, és ő nem akarta odaadni, így elvitték szegényt. Az édesanyja Pesten maradt. Az utolsó lágerban megint evvel az unokatestvéremmel és a sógornőjével találkoztunk. Szegény édesanyám azt mondta: „Rózsikám, mink innen együtt megyünk haza.” Hát nem tudhatta még, de igaza volt.

Auschwitzból Friedenbergbe kerültünk, ahol egy gyár volt, Gebhardsdorf [Gebhardsdorf (Alsó-Szilézia) a gross-roseni koncentrációs tábor egyik altábora volt, ahová 1944 őszén hoztak néhány száz magyar nőt Auschwitzból. A helyi repülőgépkatrész-gyárban dolgoztatták őket. Friedenberg nevű altábort szintén ismerjük a DEGOB-jegyzőkönyvekből, mint magyar zsidó nők szenvedéseinek helyszínét. – A szerk.]. A kommandoführerin elvitt minket a konyhára, és a konyhán kaptunk egy fehér csészét és egy fehér tálát. Ez egy nagyon emberséges és kellemes érzés volt. Kaptunk egy fél kenyeret is. Sírtunk a meghiúsultságtól! Kérdezték a konyhán ezek a szakácsnők, hogy miért sírunk. És mondták, akik jól beszéltek németül, hogy a meghiúsultságtól, mert eddig még ilyen nem volt. De hát ugye aztán már később ott is kevesebb volt az ennivaló, de el lehet mondani, hogy eleinte rendesen kaptunk enni. Kaptunk reggelit, ebédet, és kaptunk este is. Később már nekik se volt jóformán, mert jött hozzánk egy lengyel társaság, amikor megszűnt a lágerük. Azok is ki voltak éhezve, mert ők már nem tudom, hány éve voltak ott. Boldog voltam, hogy gyárba kerültem. Sokat dolgoztam, komoly, nagy gépen dolgoztam, de tudtam, hogy van egy helyem, és nem kell ide menni vagy oda menni, mert mikor nem volt mit csinálni, az nagyon rossz volt. Ez jó érzés volt.

Februárban gyalog meneteltünk Friedenbergből Kratzauba [Kratzau (ma: Chrastava, Csehország) – a második világháború alatt a gross-roseni koncentrációs tábor két altábora (Kratzau I. és II.) működött itt, ahol a Munitionsfabrik Spreewerk nevű fegyvergyárban dolgoztak zsidó női foglyok. – A szerk.]. Halálmenet volt. Útközben voltak ilyen földött helyek, lehet, hogy valamikor takarmányt raktak oda. Valamilyen pajta. Volt velünk egy kocsi is, amire ráakodtak. Azt gyalog húztuk, nem tudom már, hányan. Megérkeztünk Kratzauba, amit most úgy hívnak, hogy Chrastava. Liberectől van tizenöt kilométerre. Ott már nagyon nehéz körülmények voltak, úgy az evés szempontjából, mint a tisztálkodás szempontjából. Végül már tetű is volt meg minden. Keményen kellett dolgozni. Én például az erdőben dolgoztam. Föl kellett menni egy jó magas hegyre, és ott volt egy erdőség, ahol a németeknek voltak a bunkerjaik elrejtve. Oda hordtuk fel az árut. Drótkötél volt ott, és egy olyan nyitott csille, azt állították fel. Megrendelték a mesternél, mert volt egy mesterünk, hogy mit küldjünk le. Visszaküldték, és azt kellett a bunkerokba elrakni. Én már akkor arra nem gondoltam, hogy mit fogok a kezembe, de valószínűleg gránát meg ilyesmi lőszer lehetett, mert ez is egy hadigyár volt. Ez volt az ötödik hely, ahol voltunk.

A kommandoführerin egy orvosnő volt. Egy ápolónő is volt velünk. Mindig mondtuk, hogy milyen jó azoknak, azok már szabadok. Egy szép napon behoztak egy nőt, aki terhes volt, meg is szült. A kommandoführerin adott is neki enni, hogy legyen teje a kicsinek. Szoptott is a kicsi, minden sikerült. A kommandoführerin biztos kapott egy felső parancsot, megtudták, hogy mi történt. A nőt elküldte munkába, és mire hazajött, a gyereket elintézték. Vége lett. Biztos injekciót adtak neki. Ez borzasztó volt. Még az is borzasztó volt nekem, hogy meghalt ott egy nő, és sírt kellett ásni. Engem és egy másikat kiválasztottak. Mentünk, egy német katonanő jött velünk. Megástuk a sírt, már nem tudom, milyen mélységet mondott. Ahogy mentünk, az úton találtunk egy kerekrepát. De hogy

annak hogyan megörültünk! Majd megesszük, legalább valami ennivaló akadt. Arra nem emlékszem, hogy bevittük-e a lágerba. De valószínű lehet. Azt tudom, hogy találtuk, és nagyon megörültünk neki. Nem is tudom, milyen répa volt, olyan kerek, mint a karalábé, de nem cukorrépa, biztos ez a marharépa [Kerekrépa vagy kerékrépa – rövid tenyészidejű, kerek alakú takarmányrépa, gyakran vetik a tarlóba. – A szerk.]. Mikor már ástuk a sírt, persze nehezen ment, mert erőnk sem volt. Ott volt nem messze a zsidó temető, hát ott ástuk. Amikor ástam a sírt, arra gondoltam, hogy Istenem, csak ne nekem kelljen eltemetni. Hát megsegített a jó Isten, nem én temettem el. Ki temette el, másik kettő, vagy hívtak valakit, arról már nem tudok. Zsúfolva voltunk abban a lágerban. Állítólag eredetileg egy malom volt, aztán berendezték fapriccsekkel. Emeletes volt. Volt ott verés, volt ott ütés, de nem olyan mértékben, mint Krakkóban. Ott olyanok voltak, mint a vadállatok. Azok a kutyák, amikor megláttuk... Te jó Isten, hogy mi vár itt minket! Az valami borzasztó volt. Maga a Birkenau, Auschwitz, és mégis két férfi megszökött. Azok hozták hírül, hogy mi van ott [lásd: Auschwitzi Jegyzőkönyv]. Azt mondanám, hogy oda még a madár se repülhetett be, mert villanyt vezettek be a drótkerítésbe. Azt ha megérintette az ember, vége volt. Minden a német precíz igazgatás. Azok a katonák, akik ott voltak, azok se tudtak mindenről, ami ott folyt. Tudták ők, hogy a kísérletezésben mi folyik, amikor a doktor Mengele végezte a kísérleteket, ikreken vagy másokon, kicsiken vagy a nagyokon. Aztán elküldte őket. Sőt azok, akik a krematóriumban dolgoztak, azokat is likvidálták, hogy ne derüljön ki semmi, de akkor is kiderült. De sajnos nem akadt az egész világon senki, aki beavatkozott volna. Ez a szomorú. Miért nem Amerika? Nem tudott volna beleszólni? Nem tudták volna lebombázni a krematóriumokat, ha akarták volna? Tudtak volna síneket robbantani, hogy már ne szállítsanak többet! A vége felé pláne! Még megmaradt volna egy jó pár ember! Nem csinált senki semmit! Tisztelet a kivételnek. Pár ember, aki bújtatott akár itt vagy Magyarországon. Nem sok, de akadt. Utána azok meg is kapták a kitüntetést, és a Jad Vasemba is bevették a nevüket. A férjem rokonait is bújtotta egy ember. Eljött ide, Csehszlovákiába a háború után, és itt meg is nősült. Csehországban élt aztán. Megkapta ő is a kitüntetést, a férjem rokona intézte el neki, aki kint él Izraelban. Prágában elmentünk az izraeli követségre. Taxit fogadtunk, mert a férjem már nem tudott járni. Nagyon szép ünnepély volt, mikor megkapta a kitüntetést. Ez a férfi hontalan volt, mert ő is feketén élt Pesten, mert az apja orosz származású volt, mégis bújtotta a férjem nagybácsiját és családját.

Május kilencedikén szabadítottak fel minket Kratzauban az oroszok. Egy szép napon reggel nem szólt a füttyszó. Mamuska, a drága, az mindig olyan optimista volt, a három lányában is ő tartotta az életet, és azt mondta: „Mi van, nem szól a síp!” Kezdünk mozgolódni, hogy mi történhetett, mert már nagyon gyanús volt. Egyszer csak megjelent a kommandoführerinünk, a német nő a lagerältestével, aki egy lengyel zsidó nő volt. Hatalmas, stramm, nagy nő, kimondottan megfelelt arra a szerepre, határozott, kemény volt, de mégsem mondhatom, hogy rossz. Azt mondta, járt a szobákban, hogy mivel közeledik a front, nemsokára átadlak titeket az ellenség kezébe. Neki ez az ellenség volt természetesen, de nekünk a felszabadítók voltak. Járt szobáról szobára, és még hozzátette: „ViselkedjeteK rendesen, maradjatok csendben, ne menjeteK sehova, ne futkossatok, hogy ne öntsetek olajat a tűzre, mert akkor még nagyobb baj lehet!” Hát kíváncsiak voltunk. Egyszer az egyik ment végére, hogy valami újságot megtudjon, másodszor a másik. Hát hogy állítólag jönnek az oroszok, mert a partizánok jönnek előre lovas kocsikon. Valóban, ahogy bejárta a szobákat, lementünk az udvarra. Ki voltunk éhezve, nem volt mit ennünk. Az utolsó hetekben nagyon éhezünk, megtetvesedünk. Jött az orosz. A kapuk még zárva voltak: „Mi az, ti még nem voltatok felszabadítva, kinyitva?!” Hát mondjuk, hogy nem. Aztán érdeklődött, hogy milyen volt a

kommandoführerin, mondtuk neki, nem én konkrétan, de azok, akik tudtak oroszul, mert kárpátaljaiak is voltak köztünk, hogy nem vagyunk még felszabadítva. Az orosz mindig azt kérdezte, hogy milyen volt a kommandoführerin, hogy mondjuk meg az igazat. Nem mondhattuk, hogy olyan rossz volt, hogy megérdemelte volna a golyót. Azt mondtuk, hogy rendesen viselkedett velünk. Ahhoz képest, hogy német volt, és ő is felelősséggel tartozott, mert rangja is volt meg minden, ahhoz képest nem volt olyan rossz. Hallottuk, hogy ő védett meg minket, mert utolsó előtti nap a mi lágerünket akarták felrobbantani a németek. Ők védtek meg minket, az orvosnő, az ápolónő és ő. Ők aztán felültek a kocsira, és eltűntek, hogy hová? Nyomuk veszett. Nekik az már ki lehetett dolgozva.

Ezzel azt szerettem volna megjegyezni, hogy az, hogy az édesanyám és a három lánytestvér együtt maradtunk, ez nem volt talán még egy millióból se példa. Nem. Ez egy véletlen dolog volt. Azt is említsem meg, hogy az édesanyám kilencvenöt éves koráig élt Nyitrán, és kilencvenöt éves korában saját otthonában, saját gyerekei kezében ment el, azon a napon, amikor született, 1991. december tizenharmadikán. Születésnapja volt akkor.

Nagyon gyorsan haza akartunk menni, minél hamarább, mert a tetűtől kezdve, minden volt rajtunk. Ha még tovább maradtunk volna, akkor ne adj' isten, kiüt a tifusz. Elindultunk először gyalog, aztán vonattal mentünk. Már hogy hol szálltunk ki, azt nem tudom, de emlékszem, hogy egy mozihelyiségbe kerültünk. Ott pihentünk. Azt tudom, hogy az egyik helyen gyalogolni kellett, mert a hidat felrobbantották. Aztán már csak vonatoztunk. Az állomásokon a csehek nagyon rendesek voltak. Teát adtak, meg enni osztogattak. Végre megérkeztünk, már nem tudom, mennyi idő alatt [Érsek]Újvárra. Érsekújvárrban egy éjszakát töltöttünk. Másnap gyalog elindultunk Csúzra. Az legalább harminc kilométer volt. A nővérem, Erzsí Kütre ment, mi, hárman és egy csúzi férfi pedig gyalogszerrel hazamentünk. Akkor már úgy kiéhezünk, hogy próbáltunk a házaknál egy darab kenyeret kérni. Mindenhol azt mondták, hogy nincs. Nem adtak. Nem. Látták, hogy honnan jövünk, de hogy nincs nekik se. Azért az nem volt igaz, hogy nincs nekik se. Mi nagyon ki voltunk éhezve és lefogyva egy év után. Ha pedig nem lett volna ez a kivételes helyünk a gyárban, akkor nem is tudom, talán egyáltalán nem jöttünk volna haza.

Mikor megérkeztünk, nem maradt semmink. A házunkban is más ember lakott, és nem akart kimenni. A szomszédban kaptunk egy ideig szállást. Ott aludtunk meg étkeztünk is. Aztán valahogy napról napra összeszedtük magunkat. Egy szög nem maradt a falban. Semmi nem volt. Nem akartak kimenni a házból, az volt a legborzasztóbb. Arra már pontosan nem emlékszem, hogy hogy sikerült visszaszerezni a házunkat. Elmentünk-e a község házára vagy hivatalos úton... Neki volt hova menni, mert mialatt nem voltunk otthon, az illetőnek volt egy üzlete. Soha nem gondoltam volna azt, hogy ő egy olyan ember. Ismertük, persze, Csúzon majdnem mindenki mindenkit ismert, pláne, ha egy utcában laktunk azelőtt.

Ja, hogy én milyen boldogan ettem! Mentem az ismerősökhöz, és azt mondják, hogy van darás tésztánk. Ennél? Mondom, nem szégyelltem magam, nagyon éhes voltam akkoriban, ha lehetséges, akkor kérek. Azt hittem, hogy az életemben annál jobbat nem ettem. Mi a lágerban gondolatban állandóan főztünk. Éhesek voltunk, és állandóan főztünk. Az egyik mesélte, hogy ezt szokta csinálni, a másik azt mondta. Egy alkalomból az anyuka is mondott valami ételt, és egy csúzi lány azt mondta: „Jaj, Weisz néni, hogy én ezt hogy megenném!” „Ne félj semmit, ha hazakerülünk, majd csinállok, és meghívlak!” Így is volt. Mikor kicsit volt miből, akkor megfőzte, és

meghívta. De az már nem olyan volt, mint ahogy elképzeltük. Nagyon jó volt, de... Álmodtam vele, hogy ez ilyen jó, meg olyan jó.

Az első pénzt a család részére az édes jó anyám kereste. Egy nagyon ügyes asszony volt. Elkezdte. Kinyitotta az üzletet. Eleinte kicsiben, aztán kicsit mindig több árut vitt, és azt árulta. Kinyitotta újból az üzletet. Aztán mikor államosították, megint csak nem volt semmi. Zsuzsi testvérem végig a mamuskával maradt, mert ő nem ment annyira fiatalon férjhez, talán 1952-ben. A férje, Rujder Martin Csúzra jött lakni. Először Csúzon laktak, utána [Érsek]Újvárbán, végül Nyitrán.

1945 szeptemberében elmentem Kültre, Erzszi nővéremhez egy kicsit segíteni. A mamuska is üzletet nyitott, és Zsuzsika nővérem vele maradt. Én meg elmentem Erzszihez segíteni. Minden héten jártam haza. Egy ideig pedig ott is laktam. Kürtön lakott a boldogult férjem unokatestvére, ő meg Zselízből jött neki segíteni az üzletben [Zselíz – kisközség volt Bars vm. Lévai járásában, 1910-ben 2300 magyar lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Ekkor ismerkedtünk meg. Megtetszettem neki, ő viszonylag fiatal volt. Szegénynek nem jött senkije vissza, egyedül maradt. Komolyra fordult a dolog. 1946-ban megesküdtünk. Ő huszonkét éves volt, én pedig húsz. Az esküvőt otthon, Csúzon, az udvarunkban tartottuk meg. Ott állították fel a hüpét. Sallóból jött két testvér, akiknek olyan tudásuk volt, mintha rabbik lettek volna, és azok adtak össze [lásd: házasság, esküvői szertartás]. A polgári esküvőt pedig Nagyölveden tartottuk meg.

Ondrej Kováčnak hívták a férjem, de tulajdonképpen ő Kohn Andornak született 1924-ben, Zselízen. Nem tudom pontosan, mikor változtatta meg a nevét, de biztos 1945 után. Akkor azt tanácsolták neki, hogy iparendélyt csak akkor fog kapni, ha nem Kohn lesz. De annak dacára sem sikerült. Volt egy nővére, Kohn Márta, de szegény a szüleivel ottmaradt. Idősebb volt olyan két évvel. A férjem munkaszolgálatos volt. Aztán elvitték őket a lágerba. Egy hétig vagy meddig mentek a hajóval Mauthausenba. Günskirchenben és Mauthausenban is volt. A hajón egyáltalán nem kaptak enni. Egy hétig utaztak. Azt mesélte, hogy neki akkor még volt egy kis fogkrémje. Olyan éhes volt, hogy összekeverte valamivel a fogkrémet, ne legyen szagos, és azt ette meg az úton. Mikor visszajött a lágerből, negyvenvalamennyi kiló volt. Nagyon sovány volt, de magas, több mint száznyolcvan. Csont és bőr, ahogy mesélte. Nem ismertem akkor még. 1946-ban ismertem meg, de akkor már emberséges embernek nézett ki.

A férjem Pesten tanulta ki a bőrdíszműves mesterséget. A háború után gabonafelvásárlással foglalkozott. A férjem nagybácsija Nagyölveden élt egyedül, nem volt nős ember. A családból nem tért vissza senki, csak az én férjem. Az esküvő után odamentünk lakni a nagybácsihoz, Nagyölvedre [Nagyölved – nagyközség volt Esztergom vm. Párkányi járásában, 1891-ben 1700, 1910-ben 1800 magyar lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került, ma Szlovákiában van. – A szerk.]. A férjemnek volt egy háza Zselízen, a szülői ház, de ő nem akart ott maradni. Ha nem kellett, nem is ment oda, mert borzalmas élményei voltak neki. Nem is jött haza senki. Kiadta azt a házat. Szóval, odamentünk a nagybácsihoz, és nála éltünk tizenhárom évig. Neki egy kis falusi üzlete volt. Ott dolgozott a bácsi és én. A férjem először Zselízen helyezkedett el egy hivatalban, és aztán eljött [Nagy]Ölvedre mint gabonafelvásárló. 1959-ben bejöttünk [Érsek]Újvárbá, leszázalékolták őt invalidba. Bazedovkórban szenvedett [A pajzsmirigy megbetegedése, Karl Basedowról nevezték el, aki elsőként írta le a pajzsmirigy túltengés tünetcsoportját. – A szerk.]. Annak idején nem operálták meg, és kiüledt a szeme, és veszélyeztetve volt a látása az operációval. Később elkerült izotópiára, és ott kapott radiojódos kezelést. A vizeletét is külön kellett

gyűjteni, mert egy kis kisugárzás volt benne. Vér nélküli operációnak nevezték, roncsolta a mirigyeket. Veszélyes volt, mert a pontos adagot nem ismerték. Így sokkal több sejt is elpusztulhatott volna. Mégis azért használt. Élete végéig állandó gyógyszeres kezelésben részesült. A végén azért kellett gyógyszert szednie, mert csökkent funkciója volt.

1959-ben eljöttünk Nagyövedről ide, Érsekújvárba lakni. Vettünk egy házat, valamikor egy raktár volt, kárpitosműhely. Két szoba volt benne. Nem volt ott se víz, se fürdőszoba. Nem volt ott semmi. Mi építettük át, a gázt is bevezettük. Nagyon-nagyon sok mindent kellett ott elvégezni, hogy lakás legyen belőle. Tizenhárom év után szanálni kellett, és akkor jöttünk el ide lakni. A házhoz egy kis kert is tartozott. Eleinte jó volt, mert a férjem egyedül maradt otthon. Kikapcsolódás volt számára a kert, mert én munkába jártam, a Marika pedig iskolába. Én nem értettem a kerthez. Mikor elment Izraelba, akkor rám bízta. Ahogy visszajött, azt mondta, hogy a növényt szedtem ki a gaz helyett. Meg akartam lepni, hogy milyen ügyes vagyok. A gázt otthagytam, és a növényt szedtem ki. Akkor azt mondta, hogy nem vagyok a kertbe való. Mondom, elismerem, de viszont az én édesanyám, az igen. Csúzon volt kertünk, az nagyon tudta. Voltak szilvafák, volt mindenből ültetve. A kútból öntöztünk, mert ott nem volt vízvezeték, még villany se. Csak a háború után lett bevezetve a villany, az unokabátyám indítványozására. Meg is valósította, a faluba bevezették a villanyt. Petróleumlámpával világítottunk addig.

A férjem már nem dolgozott, így nekem kellett ellátni a családot. Én addig [Nagy]Ölveden voltam az üzletben, de csak besegítettem, mert az a bácsi nevén folyt. Később, amikor államosították, Jednota lett belőle. Kitalálták, mivel a bácsinak volt valamennyi földje, hogy kulák [lásd: kulákok Csehszlovákiában]. Így nem lehetett vedúci [üzletvezető (szlovák)]. Szlovákul nem tudtam, de olyan helyre szerettem volna menni, ahol akár fizikai munka is lett volna, de csak befejezem a munkát, eljövök, és nem kell gondolkodnom tovább. Semmi leltár és ilyesmi. [Érsek]Újvárbán sikerült bekerülnöm a Renokovba. Nem volt egyszerű, de bekerültem. Mindenfélét dolgoztam ott, már amit kellett. Hűtőpultokat, hűtővitrineket szereltek ott akkoriban. A poliészt fűrészeltem beléjük. Szóval, ami jött. Volt olyan is, hogy kézimunkáztuk. Pléhvel is kellett dolgozni. Azok éles dolgok voltak, úgyhogy kesztyűkben dolgoztunk. Azt a kesztyűt megszokni... gyorsan kellett dolgozni, mert az egyik elkezdte, a másik folytatta. Mire végére ért, és nem sikerült berakni az egészet, az, aki a végén állt, az préselte be. Így váltakoztunk. Villanymotorokat is tekercseltem. Azt is betanították, mikor itt nem volt munka. Az volt mindenhol. Ha nincs munka, akkor oda tettek. Ha ott megint nem volt munka, akkor amoda tettek. Ha a gyárban volt ránk szükség, akkor oda tettek minket. Az igazgató testvérével és a férjével dolgoztam. 1968-ban, negyvenkét évesen kerültem nyugdíjba.

A kommunizmus alatt nem voltak problémáim az miatt, hogy zsidó vagyok. Személy szerint nem, de a munkahelyen mégis csak történt egy incidens. Nem volt az nagy incidens, de mégis csak. Jött egy férfi, és úgy lépett a helyiségbe, hogy hol van az a zsidó. Nem rám gondolt, egy férfira. Ott dolgozott mint villanyszerelő. Mindig kiálltam a zsidóságom mellett, soha nem szégyelltem azt, hogy zsidó vagyok. Az vagyok, és amíg élek, az maradok. Odaugrottam, egyedül voltam ott zsidó, és mondom neki: „Annak a zsidónak nincs neve?” Megrökönyödött, megtudta biztos, hogy én is az vagyok. Mondtam neki: „Mi lenne, ha magát keresnék a vallása szerint?!” Ha lehetett, nem jött már a közelembe. Ennek az illetőnek, akiről szó volt, ezt elmeséltem. Ő erre azt mondta: „Klárka, tudja mit. Ha nem tesznek elé szagot vagy utána szagot, akkor még hagyjuk békében!” Hogy büdös zsidó, mert úgy szokták a primitív emberek mondani. Addig nem érdemes foglalkozni a dologgal,

mert természetes, hogy antiszemitizmus volt, van és lesz. Mindig a zsidó az oka mindennek

Két gyermekem született. Az első, aki Csúzon van, és a Marika. Az első lányom 1948-ban született, az volt Kohn Mártuska. A Kohn néven nem szerepelünk, de a sírkőn és ilyesmire odateszem. A férjemnek a nővére volt Márta, ő akarta. Rövidítve Tusika volt. Sajnos pár hetes korában halt meg, szegényke. Egyik óráról a másikra történt. Marika pedig 1950-ben született.

Marika még Nagyölveden kezdett iskolába járni. Három évet járt oda. A negyediket itt fejezte be [Érsekújváron]. Magyar iskolába járt, mert ott, helyben nem volt szlovák iskola, a szomszéd községbe kellett volna járni, de nem mertük hagyni. Féltettük, hogy megfázik, a buszokra várni meg minden. Nem veszített semmit a világon, sőt nyert, mert a magyar helyesírás és a szlovák is tökéletes. A tanulmányait az ekonómiai középiskolán folytatta. Nem járt főiskolára.

Marika nagyon jó kislány volt, csak egy kicsit akaratos. Nagyon aranyos volt. Súlyos beteg voltam, ízületi gyulladásban szenvedtem, így gyakran el kellett mennem fürdőbe, olyankor mindig a nagymama és a Zsuzsika vigyáztak rá. Csúzon vállalták őt. Közben, 1950-ben nagyon beteg lettem, akkor is náluk volt. Hat hétig feküdtem a kórházban a sebészen élet és halál között. Foghúzás miatt. Vérmérgezést kaptam, és későn jöttek rá, hogy mi az. Három hétig krízisben voltam. Nem is tudtam magamról. Már ott tartottam, hogy az egész arcom be volt dagadva, az orrom, a szemem, az ujjaim elkékültek. Akkor még voltak az apáca nővérek. Nagyon rendesek és pontosak voltak, minden három órában hozták a penicillint. Még csak penicillin volt, más nem volt. Nagy újság volt az még ötvenben [A penicillin tömeggyártása 1940-ben kezdődött meg az Egyesült Államokban, de a térségben ekkoriban még nehezen lehetett hozzájutni. – A szerk.]. Meg kellett operálni engem, a rengeteg gennyet, előregedett gennyet ki kellett tisztítani. Meggyógyultam, de örökre megbénultak az idegek. Nem nyílik rendesen a szám, csak egy kicsit. Eleinte még annyit se. A férjem csináltatott egy fát, ami fokozatosan emelkedett, és avval kellett feszegetnem. Tornáztatni.

Marika első munkahelye Érsekújvárban volt, egy drogériai nagyraktár hivatalában. Nem tudom, milyen osztályon volt. Pozsonyban is dolgozott egy ideig a UNZ-on [Ústav národného zdravia – Nemzeti egészségügyi intézet], de aztán visszajött a združené stavbyba [építészeti hivatal]. Utána már betették invalidba. A legtöbbet a drogériában volt. Sokat járt Pozsonyba annak idején, mert neki kellett bemutatnia a szortimentot [választékot] és a megrendeléseket. Havonta többször is bement. Ezen a három helyen dolgozott. Marika nem volt férjnél.

Marika az érettségi után, körülbelül 1967-ben vagy 1968-ban kiutazott Izraelba. Ott tartózkodott pár hétig. Egyszer a férjem is volt. Csak az a különbség, hogy a férjem hajóval ment, a Marika meg Görögországból repült. Szerencsére nem voltak belőle 1968-ban problémák. Sikerült megoldani. Szerették volna, de nem állt kötélnek. Sokan áldozatul estek. Nagyon sokan. A férjem kint maradt három vagy négy hétig, de micsoda élményekkel jöttek haza mindketten! Mindig mondták, hogy menjek, de én valahogy nem akartam. Kezdjük ott, hogy valamikor az nem volt egy olcsó dolog. A férjemnek is a nagybácsija fizette a hajót. Repülővel nagyon sokba került a mi viszonyainkhoz, de nem is akartam, mert valahogy félek a repüléstől. Örültem, hogy ő elkerült, mert nagyon nagy baráti köre van ott, sőt a rokonai is elmentek oda.

A háború után a vallást nem lehetett nagyon tartani. Nem volt ott mikve, kóser háztartás se. Csak ünnepekre szoktunk bejárni Érsekújvárba vágatni, amíg volt metsző [sakter]. Utána már nem. A szombatot, amennyire lehetett, betartottuk [lásd: szombati munkavégzés tilalma], mert akkor

szombaton még dolgozni kellett [Ugyanis hatnapos volt a munkahét, szombaton némileg rövidebb munkaidővel. – A szerk.]. De otthon soha nem főztem, nem mostam. Mindig más napon van a mosás. A sertéshúst nem ettük meg [lásd: étkezési törvények], akkor még nem, már csak aztán. Szóval megmondhatnám úgy őszintén, hogy nagyon kevés ember maradt kóser. Például [Érsek]Újvárbán tudomásom szerint csak egy asszonynak van kóser háztartása. Ha a fiához megy, húst meg ilyesmit nem eszik náluk.

Most, amióta nyugdíjban vagyok, szombaton nem főzök, igyekszem nem utazni, ha nem muszáj. Kóser nincs, mert nagyon nagy probléma lenne. Könnyebb nem tartani, mint tartani. Aki tartja, az nagyon nagy áldozatot hoz. Pláne itt és falun, ez képtelenség. Még Pozsonyban, ott rendben van, de [Érsek]Újvárba hozatni kell a húst meg mindent.

Mindig figyelem, mi történik Izraelban. Általában minden híradót, ha tehettem, akkor néztem, de sajnos soha semmi jó nincs. Csak az emberölés van. Nem mindig van úgy, ahogy a híradóban előadják. Izraelt mindenért okolják, mindenről ők tehetnek. Ők már nem azok, mint mi voltunk. Meg tudják magukat védeni. Nekünk nem volt rá lehetőségünk. Akkoriban a gyerekek kérdezték: „Nem tudtátok magatokat megvédeni? Hagytátok magatokat, mint a birkákat, előre hajtani?” Azok a gyerekek nem tudták, ma már biztos felnőttek, és már tudják, hogy ott nem volt lehetőség. Ma van egy haza, és ha bántják őket, akkor ők kötelesek megvédeni magukat.

Az 1948-as eseményekre nem nagyon emlékszem [Valószínűleg a Slánský-perre gondol, bár maga a per néhány évvel később zajlott. – A szerk.]. Nem is vettem nagyon észre. Csak az 1968-as évet [lásd: Prágai tavasz] tudom, mert éppen akkor mentem komisszióra [orvosi felülvizsgálatra]. A házból az egyik lakó azt mondja, hogy bejöttek az oroszok. „Bejöttek az oroszok? Hogyan?” „Tele van tankkal a város, katonák minden!” „Juj, hát nekem most kell, máma komisszióra menni!” És azt mondta, hogy nyugodtan menjek, úgy csináljak, hogy se jobbra, se balra ne nézzek. Egyenesen menjek. Gondoltam, hogy ma biztos be fog tenni a komisszióorvos [Vagyis leszázalékolja a felülvizsgáló orvos. – A szerk.]. Dehogy, még hagyott kínlódni az év végéig. December végén elismerte a bajaimat. Akkor már sürgős volt, mert év végén lejárt a betegállomány. Azt mondta, hogy könnyebb munkát vállalhatok. Elmentem az üzemi orvoshoz, és előadtam neki, hogy ez és ez a helyzet. Nem tettek be invalidba, és én már nem tudom azt a munkát csinálni. Lágerból hazajöttem, gerinc- és ízületi gyulladásom volt. Azt mondja: „Tudja, mit, fog jönni hozzám a komisszióorvos, jöjjön el ekkor és ekkor, és ennek adja ezt elő.” Elmentem, és elmondtam, hogy fiatalkoromban, tizenhét évesen megjártam Auschwitzot kétszer is. Betegen jöttem haza, és elmentem dolgozni, mert a férjem már invalid, és nem tud dolgozni. Elmentem, mert kellett, hogy valaki dolgozzon, ha nehezen is tudja csinálni, hogy tudjunk élni valahogyan. Nem tett be a főorvos úr invalidba, és most nem tudok dolgozni, mert beteg vagyok. Azt mondta: „Maga gyógyítva kell hogy legyen, és ha nem gyógyítják ki, akkor be kell hogy tegyék invalidba!” Sikerült. 1968-ban betettek invalidba.

Az 1989-es év számomra nem hozott semmi változást. A fiataloknak többet hozott. De mégiscsak lehet utazni, akinek kint vannak a gyerekei vagy hozzátartozói. Ez nagy dolog, hogy látogathatják egymást. Menni is lehet, meg jönni is. És az, hogy Csehszlovákia különvált. Gondolom, hogy nem volt rossz, amikor egyben voltak. Amikor szétválasztották, akkor kicsit nem esett jól, úgy, mint másnak. Most ez van, ezt kell szeretni.

2003-ben meghalt a férjem, itt, [Érsek]Újvárbán temettük el. A nyitraiak is itt lesznek eltemetve, hogy együtt legyen az egész család. A mamuska már itt van. Amikor temetés van, és a koporsónál állunk, csak fa koporsó van. Egyszerű gyalulatlan deszkából [lásd: temetés]. Akkor bevágunk a ruhán egy darabot, és ezt én meg-megtépem [lásd: a gyászoló ruhájának megszaggatása (köria)]. Valaki ragaszkodik ahhoz, hogy mondják a beszédet, valaki pedig nem. Elmondják a beszédet, imádkozunk. A temetés után tartjuk a süve ülést [lásd: gyász], alacsonyan nyolc napig. Ekkor szoktak jönni a az ismerősök látogatóba. Jönnek, pár szót szólnak. Utána ha akarok, kimegyük a temetőbe. Mi kimentünk, amikor a férjem elment, és aztán is mentünk a sírkövet megcsináltatni. Azt már ő elintézte, mert a sok héber feliratot ő tudta. Az megvolt itthon nálam.